

סקירת ספרים חדשים

בעריכת ליהיא להט

מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחקה

ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד.

2012. 314 עמודים

קימי קפלן ונורית שטדלר (עורכים)

סקר: יוחאי חקק¹

הספר בעריכת קפלן ושטדלר הוא הקובץ השלישי בהוצאת ון ליר והקיבוץ המאוחד העוסק בחברה החרדית. את הקובץ הראשון ערך קפלן עם עמואל סיוון, ואת שני האחרונים עם נורית שטדלר. ביחד מקבצים שלושת הכרכים עבודות של מספר רב של חוקרים, רבים מהם חוקרים צעירים שכתבו את עבודת הדוקטור שלהם בנושא. שלושת הכרכים מעניקים תמונה מגוונת ועשירה של הפעילות המחקרית בתחום, והם עדות לשגשוגו במיוחד בעשור האחרון. פרק המבוא מציב את החברה החרדית בת זמננו בהקשר היסטורי וחברתי תוך סקירת אחדים מהדיונים המרכזיים בחקר הדתות, שלדעת העורכים הם מרכזיים גם להבנת החברה החרדית. 12 המאמרים המופיעים בספר חולקו לארבעה שערים בהתאם למגמות שהעורכים מבקשים להצביע עליהן: שיקום החברה החרדית וייצובה לאחר השואה; התחזקות החברה החרדית תוך הבלטת מאפיינים פנים חרדיים מתוך עמדה של כוח וביטחון עצמי; התרחבות החברה החרדית ומגעה עם החברה הסובבת; פיתוח הביטחון העצמי המתבטא במאמצים להחזרה בתשובה וביציאה גיאוגרפית מהריכוזים החרדיים המסורתיים. חלוקת המאמרים לשערים אמנם מסייעת

1 מרצה בכיר בבית הספר למדעי הבריאות והעבודה הסוציאלית, אוניברסיטת פורתסמות', בריטניה. יוחאי חקק פרסם מאמרים וספרים אודות היבטים שונים של החברה החרדית. באוקטובר 2012 התפרסם ספרו Young Men in Israeli Haredi Yeshiva Education: The Scholars' Enclave in Unrest. Boston, MA: Brill (180 pages, English)

ליצירת מבנה לספר, אך לא פעם, כצפוי, עולות באותו הפרק עדויות למספר מגמות במקביל.

השער הראשון שימור וקיום כולל שני מאמרים. הראשון שבהם, פרי עטה של מיכל שאול, עוסק בהבניית הזיכרון אודות שרה שנירר, מייסדת רשת בתי הספר בית יעקב, שהיו כלי לשיקום החברה החרדית לאחר השואה. הפרק השני של יאיר הלוי עוסק ברב שלמה וולבה ובמאמציו להחייאת המוסר בעולם "ההשקפה" הישיבתי-החרדי. שני הפרקים הם היסטוריים וממעטים מאוד בשימוש בתיאוריה, אבל מלמדים אותנו על היבטים חשובים במאמצי השימור והחיזוק האידיאולוגי המושקעים בחברה החרדית, באמצעות כתיבה מחודשת של פרקים בהיסטוריה החרדית או החייאתם של רעיונות ופרקטיקות שזכו לפריחה לפני שנים רבות.

השער השני חיזוק מאפיינים כלפי פנים מעמדת כוח פותח בשני מאמרים שעוסקים במעמדה המשתנה של העברית, האנגלית והיידיש בחיי הקהילה. אחד המאמרים בשער זה שצדו את תשומת לבי הוא מאמרה של ורד אלימלך. בעבודתה עוסקת אלימלך ביחס לאחר דרך ניתוח חמישה סרטים של היוצר החרדי יהודה גרובייס. הכותבת מראה באופן משכנע כיצד השתנה עם הזמן ייצוג דמותו של החילוני ביצירתו של גרובייס. בראשית דרכו תואמת יצירתו של גרובייס את המאפיינים של קולנוע אידיאולוגי החוזר ללא ערעור על הרטוריקה הרשמית. הדמויות הלא חרדיות המופיעות בו מוצגות באופן סטריאוטיפי כשליליות וכמנוגדות לדמות החרדי. כפי שמראה אלימלך, יצירתו של גרובייס הפכה עם השנים מורכבת יותר, והיא כוללת מצד אחד ביקורת פנימית ומהצד האחר ייצוג מורכב ומאוזן יותר של הדמויות הלא חרדיות ובמיוחד דמותו של החילוני. הקולנוע החרדי המאוחר יותר, כפי שמשקף דרך ניתוח יצירתו של גרובייס, כבר אינו כלי לביצור אידיאולוגי, אלא הופך אמצעי שדרכו ניתן להציב חלק מהמוסכמות החברתיות החרדיות בסימן שאלה, לאתגרן ולקדם שינוי חברתי.

יש להניח שקוראי ביטחון סוציאלי המתעניינים במדיניות חברתית ימצאו עניין מיוחד דווקא במאמרי השער השלישי והרביעי. את השער השלישי, מפגש, חשיפה ופתיחת השורות, פותח מאמרו של אבי קיי שבהתבסס על מספר סקרים מנסה לדון במורכבות הפסיכולוגית והתרבותית הכרוכה במעברם של גברים חרדים אל עולם העבודה. בעבודתו מתעלם החוקר מחלק מהממצאים שהמחקר בתחום כבר העלה; למשל: פרקטיקות ניהול הזמן ואומדן התפוקה המקובלות בעולם העבודה המודרני אינן מקובלות בעולם הישיבה. חוקרים שונים כבר דנו בנושא זה. אולי משום כך גם אין חידוש משמעותי בממצאים שהוא מציג. את השער הרביעי ואת הספר כולו חותם מאמרם של לי כהנר ויוסף שלהב, תמורות במרחב החרדי. המאמר בוחן באופן מרתק את המשמעויות החברתיות והתרבותיות הנלוות להעתקתם של חרדים את מקום מגוריהם ומעבר אל הערים החרדיות החדשות, כגון בית"ר עילית, אלעד, רמת בית שמש ומודיעין עילית. המחברים מנתחים

את המשמעויות המורכבות של המעבר, אשר מצד אחד מרחיק את הדור הצעיר מהדור המבוגר ומפיקוחו, ובכך מאפשר השתחררות מסוימת מאותם כבלים, ומהצד האחר מחזק את ההסתגרות החרדית מפני השפעות הסביבה החילונית, שכן הערים החרדיות החדשות הן על טהרת החרדיות. לטענתם, ההשפעה הכוללת של מהלך זה תתברר רק בחלוף השנים.

הספר מציע קשת רחבה ועשירה של נקודות מבט על היבטים שונים של החברה החרדית בת זמננו, וכותביו מגיעים ממגוון רחב של דיסציפלינות, ובהן סוציולוגיה, תקשורת, חינוך, גיאוגרפיה, מנהל עסקים, פסיכולוגיה, תולדות עם ישראל ומחשבת ישראל. יחד עם העושר הזה ניתן להצביע על מספר חסרונות מרכזיים. בפרק המבוא לספר כותבים העורכים שהקובץ "יתרום לחקר דפוסים של המרה דתית ושל דרכי הצטרפות לחברה החרדית בישראל, ומתוך כך גם להבנת טיבם של תהליכים אלה בדתות אחרות המצויות במרחב החיים המודרני – על אף השוני ביניהן" (עמ' 22). הבטחה זו נותרת בלתי ממומשת, מכיוון שלא העורכים ולא כותבי הפרקים מקשרים בין מחקרם למחקרים שדנו בקהילות דתיות אחרות, אם בתוך ישראל או מחוצה לה. בשל כך נראה שהדיון נותר ממוקד ומוגבל למקרה החרדי-הישראלי. את המבוא לספר מסיימים העורכים בשאלות אלה: "האם התגוננות והסתגרות הן עדיין רכיבים רלוונטיים להבנת דרכי פעולתה של החברה החרדית בישראל בראשית המאה ה-21? [...] האם ייתכן שבמקרים מסוימים התבוננות בחברה החרדית מנקודת המבט של איום, התגוננות והסתגרות משמשת חסם בפני גישות חדשניות, עדכניות ורעננות בחקר החברה החרדית בישראל?" (עמ' 28). שאלות אלה נותרו בלתי פתורות גם לאחר קריאת פרקי הספר השונים, שכן רובם יוצאים מנקודת מבט זו, ואינם בוחנים אותה, מציבים אותה בסימן שאלה או מערערים עליה. בספר הראשון שערכו קפלן וסיוון ציין קפלן את הצורך בעריכת מחקרים משווים בין הקהילה החרדית בישראל לקהילות חרדיות בחו"ל. אוסיף כאן גם את הצורך להשוות את הקהילה החרדית לקבוצות דתיות אחרות. השוואות אלה נחוצות, כדי לחלץ את הדיון בחברה החרדית מבידודו ולחברו לשיח הרחב המתנהל במדינות רבות אודות קהילות דתיות בעידן המודרני. עם סיום קריאת הספר נותרתי עם התהייה שמא המבנה המובלעתי, המתגונן והמסתגר מאפיין לא רק את החברה החרדית, אלא במידת מה גם את חקר החברה החרדית בישראל.

הספר בהחלט עתיד לעניין את אלה העובדים עם החברה החרדית ומתעניינים בה, והוא מוסיף להבנתנו את התהליכים המתרחשים בה בתקופה הנוכחית. אף שהמוקד של הספר אינו תכנון מדיניות, כל ניסיון לקדם מדיניות מחייב הבנה מיוחדת של החברה שמדובר בה, במיוחד חברה מסתגרת כמו החברה החרדית, שנוהגת לפרש כל התערבות חיצונית כאיום קיומי.

Poverty and Deprivation in Europe

Brian Nolan & Christopher T. Whelan

Oxford: Oxford University Press. 2011. 275 pages

סקר: מנחם מוניקנדס¹

מיהו עני ומהו יעד צמצום העוני? התשובה לשאלה זו טמונה בעיני המתבונן, כמו גם בשיטת המדידה. המוסד לביטוח לאומי בישראל אימץ לשם מדידת העוני את שיטת מדד העוני היחסי של סף הכנסה. בהגדרה זו העוני מחושב כרמת הכנסה השווה ל-50% מההכנסה הפנויה החציונית לנפש תקנית (בהתאמה למספר הנפשות במשק הבית). בבואה להגדיר יעד לצמצום העוני החליטה הממשלה שלא להשתמש במדד סף הכנסה. לעומת זאת היא בחרה להשתמש במדד המוגדר במונחי צמיחה, המוסב להכנסה ממוצעת למשק בית. היעד שהיא הציבה קובע שבין השנים 2008-2010 הכנסות החמישון התחתון אמורות לגדול ב-10% יותר משיעור צמיחת התוצר לנפש, שמשמעותה תוספת חודשית ברוטו בגובה של כ-500 ש"ח למשק בית ממוצע (מאז לא קבעה הממשלה יעד לצמצום העוני). האיחוד האירופי קבע יעד לצמצום העוני, ולפיו הוא שואף לצמצם ב-20 מיליון בני אדם את מספר העניים עד שנת 2020. מדד העוני של האיחוד האירופי קובע שעני הוא אדם שניתן לאפיינו לפחות באחד מתוך שלושת המדדים האלה: מצוי בסיכון לעוני, חי חיי מחסור ומחסור עבודה. הבדל מרכזי בין המדדים הישראליים לבין מדדי העוני של האיחוד האירופי הוא שבישראל הממשלה והביטוח הלאומי משתמשים רק במדדי הכנסה, ובאיחוד האירופי נבחרה שיטה המורכבת משלושה מדדים שרק אחד מהם (סיכון לעוני) מתייחס להכנסה. בחירתה של אירופה להסתמך גם על מדדים שאינם מדדי הכנסה מדגישה את העובדה הידועה היטב שלמדדי הכנסה מגבלות רבות במדידת עוני. יתרה מזאת, יש פער בין הגדרות שונות של גופים בישראל. כך הביטוח הלאומי קובע במדויק מיהו עני, ויכול לגזור מקביעה זו את מספר העניים בתסריטים כלכליים שונים, ומולו הממשלה משתמשת במדד שונה וקובעת שמספר העניים שייחלצו מעוני הוא פונקציה של השיפור המתוכנן בהכנסתם, אך נמנעת מציון מספרם.

בספרם טוענים נולן ווילן (Nolan & Whelan), שמדינות וארגונים שונים בוחרים את שיטת מדידת העוני על פי שיקולים פוליטיים ומדעיים. כך, לדוגמה, החלטת האיחוד

1 פרופ' מנחם מוניקנדס, מרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בר-אילן ויושב הראש של ESPAnet ישראל. עוסק בחקר עוני סובייקטיבי, בחקר חוויית העוני של אנשים החיים בתנאי עוני ובחקר תפיסות עוני של הציבור ושל נותני שירותים והשפעתם על השירותים לאנשים החיים בעוני. כמו כן חוקר מוניקנדס היבטים היסטוריים ואידאולוגיים של עוני בארץ ועוסק במחקר השוואתי של עוני בארץ ובחול.

האירופי לצמצם את העוני באירופה ב-20 מיליון נפש עד שנת 2020 היא בעיקרה החלטה פוליטית (עמ' 51-53). החוקרים מבקרים את האיחוד האירופי על כך שבבחירה זו הוא סימן את המטרה (20 מיליון), ולאחר מכן צייר את המעגלים סביבה (שיטת המדידה). הצורך הפוליטי להגיע למספר מוסכם של עניים שקל לציבור (ולפוליטיקאים; מ"מ) להתייחס אליו מסביר לדעתם, במידה רבה, מדוע בחר האיחוד האירופי לפעול בדרך זו הפוגעת, כפי שהם מסבירים באריכות, במדעיות של מדידת העוני.

ברוח זו ספרם של נולן ווילן מוקדש לפיתוח בסיס מתודולוגי. מטרתם להציג שיטת מדידה רב ממדית של עוני והדרה חברתית ש"תספק מידע בעל ערך ש[יחסית] קל להבין אותו" (עמ' 248) כחלופה לזו של האיחוד האירופי. הם ערים לסתירה המובנית בין דיוק ותוקף מדעיים שיוצרים מדדים מורכבים, שהבנתם מחייבת השקעה והתעמקות, לבין הצורך בפשטות ובעיצוב מדד שהוא שימושי לפוליטיקאים ולקובעי מדיניות (בלי לגלוש לפשטנות). על גבי עטיפת הספר מצוין שמדובר בספר לא טכני, העוסק במדיניות רווחה ועוני ומיועד לקהל הרחב, אך אין זה כך. הספר מיועד בעיקר ליודעי ח"ן ומניח שהקורא הוא בעל ידע מחקרי וסטטיסטי ובעל הבנה סוציולוגית וכלכלית. לחוקרי עוני ולמי שחדש בתחום ורוצה ללמוד אותו מדובר בספר רב ערך. לשאר הקוראים כדאי להסתפק באינדקס המצוין שיכול לכוון להגדרות של מושגים ולהסברים של סוגיות עקרוניות. סקירה זו נמנעת ככל האפשר מלהיכנס לפרטים מתודולוגיים, סטטיסטיים וטכניים וממוקדת בעיקרה ב"שורה התחתונה".

הספר מגיש לקורא סיכום עדכני ביותר בתורת "ספירת העניים". הוא מציג בצורה סדורה תהליך של פיתוח מדדי עוני רב ממדיים שעומדים בקריטריונים שהמחברים קבעו להם: מטרתם לפתח מדד שמזהה אנשים שהם "עניים ומודרים באמת" (Truly poor and "excluded"; עמ' 7). אלה הם אנשים עניים לפי שני מדדים בד בבד: סובייקטיבי – "משפחות ובתי אב שתנאי חייהם חורגים באופן מהותי מתנאי החיים הנורמטיביים המינימליים בחברתם"; כספי – הכנסתם נמוכה מסף מסוים. מטבע הדברים מספר האנשים הנחשבים עניים לפי שני מדדים במקביל נמוך ממספר האנשים הנחשבים עניים לפי מדד יחיד. מכאן שמספר ה"עניים ומודרים באמת" נמוך ממספר העניים בכלל (עמ' 143). מדובר בדו"ח מחקר מורחב המראה שלב אחרי שלב איך פותחו המדדים, איך תוקפו, איך הושוו זה לזה, במה הם עדיפים על מדדים אחרים, מה מגבלותיהם וחולשותיהם ואיך הם מזהים את העניים באמת.

עניינם הוא למדוד עוני ומתוך כך לקבוע יעדים כלל אירופיים לצמצומו. החוקרים מסבירים בפירוט רב וביסודיות את המורכבות במדידת עוני תוך מדינתיות, במדידת עוני השוואתית בין מדינות ובהשוואת עוני במדינות פנימה למדד עוני אירופי מוכלל. לשם כך הם מסתמכים על מאגרי מידע כלל אירופיים עדכניים המאפשרים לאחרונה מחקרים מסוג

זה. בזמן כתיבת הספר, ישראל עדיין לא נכללה ברוב המאגרים האלה, אך עקב צירופה ל-OECD, סביר שהמצב ישתנה.

הגישה הרב ממדית למדידת עוני המוצגת בספר שלפנינו היא פיתוח ושכלול של גישתם של המחקרים מזה זמן רב (Nolan & Whelan, 1996), וחשיבותה הודגשה גם בארץ (מוניקנדס וקטן, 2003). בכך הם ממשיכים מסורת מפוארת של חוקרים בריטיים דוגמת ראונטרי (1871-1954) וטאונסנד (1928-2009).

לשיטתם מדידת עוני רב ממדית נשענת על סוגי המדדים האלה: (1) מדדים סובייקטיביים המעריכים את האופנים שבהם האדם חווה דחק כלכלי; (2) מדדי הדרה חברתית (צריכת שירותים, שימור קשרים משפחתיים ועוד); (3) מדדי חסך המתייחסים למצבים פיסיים ולבעלות מול העדר חפצים (ליקויי מבנה, מוצרי מזון, ציוד ביתי וכו'); (4) מדדי הכנסה; (5) מדדי תעסוקה. הטיעון המרכזי בעד מדידה רב ממדית הוא שלא ניתן לדון או למדוד עוני ללא התייחסות למשמעות החיים בעוני מבחינת האדם עצמו, כפי שהיא באה לידי ביטוי בסביבתו הטבעית. מדדי הכנסה, לפיכך, הם מצומצמים מדי ואינם מתארים את צורת חייו של האדם, מה גם שהם מודדים עוני רק בעקיפין (הכנסה כמשתנה מייצג המבטא לכאורה צורת חיים) ולא מודדים את החיים בתנאי עוני כהווייתם.

נולן ווילן (Nolan & Whelan) ערים לקושי שנובע מהבדלים תרבותיים, כאשר מבקשים לדון בהגדרות ומדדים לתנאי חיים בעוני. תרבויות שונות מעניקות פירושים שונים לפריטים זהים. כך, לדוגמה, צריכת בשר יכולה להיתפס במדינות שונות כסימן לתזונה מספיקה או כסימן לעושר. מדדים לא כספיים מושפעים מאוד מהאפיונים התרבותיים של המדינות השונות. בשל כך המחקרים מזהירים שהכרחי שרשימות הפריטים יאפיינו את הנורמות המקומיות ויהיו מקובלות על הציבור המקומי כמייצגות ביטויים של עוני (עמ' 45). בהקשר זה מצאו החוקרים שמידת הלגיטימיות שחברה מסוימת מעניקה לעוני כתופעה מושפעת מאוד מתפיסת ההקשר במדינות פנימה ופחות מתפיסתם של המרואיינים את עצמם או את מדינתם ביחס למדינות אחרות באיחוד האירופי. מדד עוני שלא זוכה לאמון הציבור לא יזכה בגיבוי פוליטי ויהיה חסר ערך בתהליכים הקשורים לעיצוב מדיניות חברתית.

בהסתמך על דפוס הקשרים בין המדדים הנ"ל וממצאים מחקרניים אחרים המחקרים מציעים מדד מוכלל המשקף בצורה טובה את משקי הבית המאופיינים בחסכים מרובים. המדד המשולב שפותח הוא המדד המשולב של עוני עקבי (MCP – Mixed-level Consistent Poverty; עמ' 129). מדד זה נותן ביטוי למצב עוני עקבי בכל המדדים. ה-MCP משלב בין משך החריגה מסף הכנסה, החסך ומשך החסך, מעמד חברתי ותעסוקה. ראוי להעיר שבניגוד לפרסומים רבים אחרים בתחום, הספר מפרט בצורה בהירה את השיטות ששימשו להרכבת המדדים למיניהם: איך נבחרו הפריטים שנכללו

במדד, איך קובצו לקטגוריות (רכישת מוצרים בסיסיים, ציוד ביתי, מצב הדיור, איכות השכונה/סביבת מגורים וכו') ואיך נקבעו רמות עומק החסך בכל קטגוריה. רמת הפירוט מאפשרת לקורא המיומן לשלב את המדדים במחקריו ולבחון את סגולותיהם.

מלבד הדיון ביתרונות ובחסרונות של שיטות מדידה שונות מאירים המחברים את החשיבות הרבה של ניתוחי עוקבה (אורך) של עוני. אחד המאגרים האירופיים, ECHP (European Community Household Panel), מכיל נתוני עוקבה ברמת המשפחה ומשק הבית המאפשרים מעקב מתמשך אחר שינויים בחייהם, המאפשר את בחינת הדינמיקה של העוני (עמ' 177-205). בהסתמך על נתוני ה-ECHP הם מראים שבכל טיפוס מדינת הרווחה שיעור תחלופת העוני נמוך משמעותית ממה שהיה מקובל לחשוב עד כה. כלומר: יותר אנשים נשארים עניים תקופה ארוכה יותר ממה שהיה מקובל להעריך בהתבסס על מחקרי חתך (עמ' 206). אמנם נמצא שיעור תחלופה נמוך בכל המדינות, אבל עדיין יש הבדל ביניהן. נמצא קשר חזק בין שיעור היציאה מעוני לבין טיפוס מדינת הרווחה. כך במדינות דרום אירופה קשה הרבה יותר להיחלף מעוני מאשר במדינות הצפון. במלים אחרות ובהתייחס לישראל, ניכר שמדיניות כלכלית-חברתית מהווה גורם מרכזי בהשאת אנשים בעוני או בהיחלוצות אנשים ממנו. לצערנו, חסר מאגר לאומי שמכיל נתוני עוקבה, שיוכלו לשמש בסיס קבוע לעריכת מחקרים דומים בארץ, אם כי הדבר עשוי להתאפשר על ידי מיזוג מאגרים קיימים. ראוי לציין שלאחרונה פועלים הגורמים הנוגעים בדבר (הביטוח הלאומי, למ"ס ועוד) במרץ להקים בסיס נתונים שיאפשר עריכת מחקרי עוקבה גם בארץ.

כמו בארץ, גם באירופה התרומה של מדידת עוני לצמצום התופעה תלויה בעיצוב מדדים מדעיים תקפים מחד-גיסא ובכך שקובעי מדיניות ופוליטיקאים ישתמשו בתוצאות המדידה מאידך גיסא. המחברים טוענים שקשה עד בלתי אפשרי לשקף תופעה מורכבת כעוני במספר פשוט אחד. החובה של החוקרים והסוכנויות הממשלתיות היא למצוא את הדרך לספק מידע פשוט ובעל ערך שמשמשים מהציבור יוכלו להבינו בקלות יחסית. רוב הספר מוקדש לעיצוב המדדים עצמם. אמנם שלא כמו בארץ, באירופה השימוש במדדי עוני לא כספיים מקובל יותר, אבל לדעת המחברים עדיין אינו מספיק. הם מדגישים שעדיפה מדידת עוני ישירה על מדידת עוני לא ישירה, עדיפה מדידת עוני מורכבת על מדידת עוני חד ממדית, ומחקרים עוקבים עדיפים על מחקרי חתך.

המשותף בארץ לכל שיטות מדידת העוני שהציעו בשנים האחרונות גורמים ממסדיים שונים (המוסד לביטוח לאומי: קו עוני יחסי, SEN, FTG, מדידה מצד ההוצאה; למ"ס: סל צריכה), הוא ההסתמכות על נתונים כספיים ונתוני צריכה. לעומת זאת נולך ווילן אינם נבהלים ממדדים סובייקטיביים המאפשרים לדעתם לאתר את העניים האמיתיים. סבורני שעל העוסקים במלאכה בארץ לבחון גישות סובייקטיבית דוגמת ה-MCP או דומות לה לשם הבנה טובה יותר של התופעה והתמודדות עמה.

מקורות

מוניקנדס, מ' וקטן, י' (2003). לא על הלחם לבדו יחיה האדם – מדידת עוני בישראל בפרספקטיבה בין לאומית. בתוך י' קופ (עורך), הקצאת משאבים לשירותים חברתיים, 2003 (עמ' 273-288). ירושלים: מרכז טאוב.

Nolan, B. & Whelan, C. T. (1996). *Resources, Deprivation, and Poverty*. Oxford: Clarendon Press.

Flexicurity Capitalism - Foundations, Problems and Perspectives

Peter Flaschel & Alfred Greiner

Oxford University Press. 2012. 226 pages

סקרה: לילך לוריא¹

*I am a one in ten / A number on a list
I am a one in ten / Even though I don't exist
Nobody knows me / But I'm always there
Statistical reminder of a world that doesn't care
(UB40, One in Ten)*

במועד כתיבת שורות אלה מתמודדות מדינות אירופה עם שיעורי אבטלה מדאיגים. מחלקת הנתונים באיחוד האירופי העריכה שמספר המובטלים בעשרים ושבע מדינות האיחוד עמד בשנת 2012 על 25 מיליון ויותר. שיעורי האבטלה הגבוהים ביותר נרשמו בספרד (25.1%) וביוון (24.4%). שיעור האבטלה הממוצע במדינות האיחוד עמד באוגוסט 2012 על 10.5% (Eurostat, 2012).

פיטר פלשל (Peter Flaschel) ואלפרד גריינר (Alfred Greiner) עוסקים בספרם החדש *Flexicurity Capitalism* בשאלה אם אבטלה המונית זו היא חלק בלתי נפרד מכלכלה קפיטליסטית או שמא אפשר אחרת. לצורך מתן תשובה לשאלה זו הם דנים בהגותו של מרקס (Marx), בהגותם המשותפת של קאלצקי וקיינס (Kalecki-Keynes) ובהגותו של שומפטר (Schumpeter). את הדיון התיאורטי מלווים המחברים בשורה של מודלים מתמטיים שנועדו לבסס את הטיעונים בפרקים השונים. בסוף הספר נמנעים החוקרים מלספק תשובה חד משמעית לשאלה וכותבים שלא ניתן לענות עליה בספר אחד. יחד עם זאת, הפרקים השונים מבססים יחדיו טיעון ולפיו ניתן לקיים כלכלה קפיטליסטית ללא אבטלה המונית וללא שימוש בה כאמצעי משטור (עמ' 197).

1 ד"ר לילך לוריא היא עמיתת מחקר בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן. מחקרה עוסקים, בין היתר, בגישת ה-flexicurity וביישומה במציאות הישראלית. ספרה דיני עבודה ורווחה במאה העשרים ואחת עומד להתפרסם בהוצאת סאקר, 2013.

הספר נפתח בתיאור הגותו של מרקס, ולפיה המשטר הקפיטליסטי יוצר "צבא של עובדים עודפים" (Industrial Reserve Army), שרבים מהם נידונים לאבטלה, ואלה שמועסקים נידונים לתנאים גרועים. שיעור העובדים המועסקים במשטר הקפיטליסטי אינו גדל ביחס ישר לצמיחה בשיעור ההון ועל כן נוצר "עודף" של עובדים (עמ' 7). הספר ממשיך בדיון בטענתם של קאלצקי (Kalecki) וקיינס (Keynes), ולפיה ידאגו ראשי המשק לכך שלאחר תקופה של מדיניות קיינסיאנית של "תעסוקה מלאה" תגיע תקופה של תעסוקה נמוכה. הטעם לכך הוא תפיסתם האומרת שתעסוקה גבוהה מובילה לירידה במשמעת העובדים ובתפוקתם (עמ' 27). בשני הפרקים הראשונים של הספר מראים המחברים, שלא בהכרח נדרשת התערבות ממשלתית כדי למנוע אבטלה ואת צבא העובדים העודפים שעליו התריע מרקס; ניתן לעשות זאת על ידי מתאם בין הון לעבודה. בפרק השלישי של הספר מוצגים קווי המתאר של מתאם אפשרי שכזה. המחברים מכנים אותו Flexicurity Capitalism. בפרק הרביעי של הספר מושווה מתאם זה לכלכלה קפיטליסטית בלתי מרוסנת (unleashed capitalism).

בפרק השלישי, שנתן לספר את שמו, עומדים המחברים על הרבדים המרכזיים שעליהם יש לבסס כלכלה קפיטליסטית ללא אבטלה המונית. הפתרון לדעת המחברים נעוץ בגישת ה-flexicurity (עמ' 74). גישת ה-flexicurity (שילוב המלים flexibility ו-security) מתבססת על מינוח קיים ועל מדיניות המקודמת הלכה למעשה במדינות שונות באירופה. מדובר בגישה תיאורית-נורמטיבית המנסה להתמודד הן עם אבטלה וסיכונים חברתיים אחרים בשוק העבודה והן עם הצורך של מדינות להתמודד בשוק גלובלי תחרותי (European Expert Group, p. 8). טון ווילטהאגן (Ton Wilthagen) אשר פיתח את המסגרת המושגית של הגישה – תחילה באקדמיה ולאחר מכן בוועדת מומחים של האיחוד האירופי – טען שניתן לקדם בעת ובעונה אחת גמישות וביטחון בשוק העבודה תוך יצירת הרמוניה ביניהן (3) (Wilthagen, Tros, & van Lieshout, p. 3). ועדת המומחים של האיחוד האירופי הדגישה באופן מיוחד את החשיבות במתן גמישות תעסוקתית למעסיקים (בפיטורין ובהעסקה) לצד מתן ביטחון לעובדים, הן ביכולתם לעבוד (לא בהכרח באותו מקום עבודה) (employment security) והן בצורת הבטחת הכנסה בתקופות זמניות או קבועות של העדר עבודה (income security). ועדת המומחים הדגישה עוד את מגוון היישומים האפשריים של הגישה וכן את הצורך של כל מדינה ומדינה ליישמה בהתאם למאפייניה הייחודיים (European Expert Group, pp. 2, 4). מדינות שונות באיחוד האירופי, וביניהן דנמרק והולנד, אימצו את עקרונות הגישה. חוקרים שונים, לעומת זאת, מתחו עליה ביקורת, בטענה שה-flexicurity הוא בעצם מושג ריק מתוכן, וכותבים ומקדמי מדיניות שונים יכולים לפרש אותו כל אחד על פי הבנתו (Viebrock & Clasen, pp. 306-310).

פלשל וגריינר מציעים לצקת תוכן חדש למושג. הם מדברים על ה- flexicurity capitalism המבוסס על שלושה רבדים: (1) תעסוקה מלאה – מערכת שתספק תעסוקה לכל הפרטים בחברה; המחברים מציעים מודל אידיאלי של שיתוף פעולה בין המגזר הפרטי לציבורי שיוביל לאספקת תעסוקה מלאה לכלל הפרטים. הפרטים יהיו זכאים לתעסוקה מלאה, אך גם יהיו חייבים בה. המודל האידיאלי מניח שלכל הפרטים בחברה כישורים ויכולת לעבוד. (2) שוויון הזדמנויות בחינוך היסודי והעל-יסודי – המחברים מציעים להקים מערכת מקיפה של בתי ספר יסודיים ועל יסודיים אשר תתאפיין בשוויון הזדמנויות ותהיה נגישה לכול. כל פרט יהיה זכאי לחינוך איכותי מגיל צעיר. המחברים מציינים שיש חשיבות גם להשכלה מאוחרת במהלך החיים, אך הצעתם מסתפקת במתן נגישות לכול למערכת היסודית והעל יסודית; (3) בניית מודל של קבלת החלטות אחראיות בידי אליטות² – המחברים עומדים על חשיבותן של האליטות הן בניהול העסקי-הכלכלי והן בפוליטיקה. חברי האליטה הם אלה שמקבלים את ההחלטות החשובות והם צריכים להיבחר על בסיס השכלה איכותית. המחברים מציעים לדאוג לקידום ולפיתוח הקריירות וההשכלה של האליטות באמצעות מתן ההשכלה הטובה ביותר הקיימת.

הצעתם של פלשל וגריינר מבקשת לצקת למושג ה-flexicurity תוכן חדש, ובשל כך היא מעוררת מחשבה. ואולם יש לשים לב לכך שהצעה זו מנוגדת לחלוטין לגישת ה-flexicurity, כפי שהיא נתפסת במדיניות האיחוד האירופי. לאמיתו של דבר, כל אחד מהרבדים שהציעו המחברים עומד בסתירה לעיקרי גישת ה-flexicurity, ברובד הראשון שעניינו תעסוקה מלאה: כותבים המשתייכים לגישה זו מניחים שיעד של תעסוקה מלאה איננו אפשרי ואף איננו רצוי בשל המחירים החברתיים הנדרשים לשם השגתו (Schmid, 2000). גישת ה-flexicurity מדגישה את החשיבות שבדאגה לאוכלוסיות פגיעות ואת הצורך לספק להן הכשרות מקצועיות שיאפשרו תעסוקה, ובה בעת לתת קצבאות לאלה בהן שאינם יכולים לעבוד (Expert Group, pp. 9-11). בנוגע לרובד השני, שוויון הזדמנויות בחינוך, גישת ה-flexicurity מדגישה את החשיבות של לימודים לאורך החיים (life-long learning). בניגוד לגישתם של פלשל וגריינר אשר שמה דגש על בתי הספר, גישת ה-flexicurity מדגישה את הצורך של עובדים להקדיש יותר ויותר זמן לשימור ההון האנושי ולחידושו בעזרת הכשרות והמשך לימודים בכל מהלך קריירת העבודה (Muffels, 2008, p.5). המושג "לימודים לאורך החיים" מגלם תפיסה רחבה של לימודים, אשר איננה מוגבלת ללימודי החובה במסגרת בית הספר וללימודים במסגרות פורמליות למיניהן. הלימוד מתרחש במסגרות שונות ובגילאים שונים (Tuijnman &

2 אליטות מוגדרות בידי המחברים בעמ' 128 כ- "Persons, who by virtue of their strategic locations in large or otherwise pivotal organizations and movements, are able to affect political outcomes regularly and substantially"

פלוסל וגריינר, המציעים מודל של קבלת החלטות בידי אליטות, גישת ה-flexicurity מדגישה את חשיבותו של הדיאלוג החברתי (שיתוף ארגוני עובדים, ארגוני מעבידים ונציגי ממשל; Expert Group, pp. 15-16). מול הצעת המחברים לתהליך קבלת החלטות אליטיסטי המתבצע "מלמעלה" גישת ה-flexicurity מדגישה את חשיבותו של תהליך המתבצע "מלמטה" ואשר במסגרתו נשמעים הקולות והאינטרסים הרלוונטיים. בשל כל האמור לעיל נראה שבהצעתם אין המחברים יוצקים תוכן לגישה, אלא שוללים אותה באופן מוחלט.

פלוסל וגריינר מפתחים בספר מודל כלכלי מעורר מחשבה, שנועד להתמודד עם תופעת האבטלה המתגברת. ואולם אף שהם נושאים את דגל גישת ה-flexicurity, המודל שלהם חותר תחת גישה זו ומציע, לאמיתו של דבר, פרדיגמה חלופית. הספר מתאים לאנשי אקדמיה ומדיניות המתעניינים בכלכלה פוליטית, במדיניות רווחה ובשוק העבודה. הספר והניתוחים המובאים בו רלוונטיים לדיונים המתנהלים בישראל בנוגע לאבטלה ולהגמשת שוק העבודה.

מקורות

- Eurostat-European Commission, Unemployment Statistics, August 2012.
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Unemployment_statistics.
- Flexicurity Pathways – Turning Hurdles into Stepping Stones (Report by the European Expert Group on Flexicurity, June 2007).
http://ec.europa.eu/employment_social/employment_strategy/pdf/flexi_pathways_en.pdf.
- Muffels, R. J. A. (Ed.). (2008). *Flexibility and employment security in Europe*. UK: Edward Elgar Pub.
- Schmid, G. (2000). Foreword. In J. O'Reilly, I Cebrian, & M. Lallmen (Eds.), *Working time changes* (pp. xix-xxi). UK: Edward Elgar Publishing.
- Viebrock, E. & Clasen, J. (2010). State of the art: Flexicurity and welfare reform: A review. *Socio-Economic Review*, 7, (305-331).

Tuijnman, A. C. & Schomann, K. (1996). Life-long learning and skill formation. In G. Schmid, J. O'Reilly, & K. Schomann (Eds.), *International handbook of labour market policy and evaluation* (pp. 462-488). UK: Edward Elgar Publishing.

Wilthagen T., Tros, F., & Lieshout, H. (2003). *Toward 'Flexicurity'? Balancing flexibility and security in EU member states* (Invited Paper for the 13th World Congress of the International Industrial Relations Association, Berlin)

www.tilburguniversity.nl/faculties/frw/research/schoordijk/flexicurity/publications/papers/fxp2003_3.pdf

Beyond Elder Law – New Directions in Law and Aging

Israel Doron & Ann M. Soden (Eds.)

Berlin Heidelberg: Springer. 2012. 219 pages

סקרה: ליאת אילון¹

אני מכירה את איסי (ד"ר ישראל דורון) כבר מספר שנים, והייתי חברה בקבוצת המחקר שהקים במימון מכון ון ליר בנושא של גילנות – אפליה על רקע גיל. מלבד זאת אני עוסקת בתחום הזיקנה כבר למעלה מעשר שנים כחוקרת וכמטפלת. עם זאת הספר הצליח לחדש ואפילו להפתיע אותי. מה החידוש? מבחינתי החידוש האמיתי טמון בקריאה של ספר המוקדש כולו לנושא של חוק וזיקנה. הספר גרם לי להבין עד כמה מועטה היתה תשומת הלב שהקדשתי לנושא זה עד כה.

אחת הפיסקאות בספר בפרק שכתבה נינה א' קוהן (Nina A. Kohn) מדגישה ביתר שאת את המקום המועט שתופס התחום המשפטי בגרונטולוגיה לעומת תחומים אחרים, כגון פסיכולוגיה או סוציולוגיה:

The study and development of public policy focused on older adults has historically been dominated by the medical sciences, related fields such as psychology and social work and other social sciences that examine group behavior and structure such as sociology and anthropology. The legal field and its approach to analyzing public policy by comparison have yet to play a significant role in shaping the field of gerontology (p. 19).

כשקראתי את הספר, ניסיתי לחשוב איך ייתכן שכל פרקיו ונושאי ידועים ומוכרים לי, ועם זאת הזווית המשפטית נותרה סמויה מהעין עד כה. אני לא בטוחה שהספר מציע תשובה לכך. עם זאת, הספר כן מעודד את הקורא להתעמק בנושא המשפטי ולקחת אותו בחשבון כאחד הגורמים המרכזיים ביותר בזיקנה.

1 פרופ' ליאת אילון היא פסיכולוגית ומרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית על שם לואיס וגבי וייספלד, באוניברסיטת בר אילן. תחומי המחקר העיקריים שלה נוגעים לטיפול בידי עובדים זרים, לשילוב שירותי בריאות הנפש במרפאות קופת חולים ולגילנות.

המטרות השאפתניות בכריכת הספר לא מאכזבות. אכן, כפי שמציעים העורכים, הספר מספק נקודות מבט שונות ומגוונות לחוקים ולמשפט בנוגע לזקנים בעידן הגלובלי. מדובר בקובץ מאמרים. על כן כל פרק נכתב בידי חוקר שונה בתחום, אשר מביא לא רק את זווית הראייה האישית שלו, אלא גם את תפיסתו התרבותית והחברתית תוך דגש על חוקי המדינה הספציפית, לעתים תוך השוואה לחברות אחרות.

נקודה מעניינת אחרת היא העובדה שהספר נע בין המקרו למיקרו, בין החברתי לאישי. חלק מהפרקים עוסקים יותר ברמת החברה ונוגעים באופן כללי בחוקים השונים, תוך דגש על הבנייתם בחברות שונות. פרקים אחרים, לעומת זאת, עוסקים ישירות באדם הזקן ומכוונים לאנשי הפרקטיקה יותר מאשר לקובעי המדיניות. מלבד השונות בתכנים, מצאתי שונות בסגנון הכתיבה, כאשר חלק מהפרקים היו קלים יחסית לקריאה לאנשים שלא מהתחום, ואילו פרקים אחרים השתמשו בזרנון מקצועי שהיה לי זר.

בדיוק כמו רשימת הכותבים, כך גם הנושאים הכלולים בספר הם מגוונים ביותר: סוגיית המשמורת, כשירות משפטית, זכויות אזרח וחוק בינלאומי, יחסי משפחה, אפליה על רקע גיל והזכות למות. אף שאני בקיאה ברבים מהנושאים מהזווית הפסיכולוגית, היתה בחינתם מהזווית המשפטית תרגיל מחשבתי מעניין.

אחד הפרקים המעניינים מבחינתי היה הנושא של יחסי משפחה ובחינתם מההיבט המשפטי. בפרק שכתבה עורכת הספר אן מ' סודן (Ann M. Soden), מתוארת המעורבות של עורכי דין במערכות היחסים של הזקן עם בני משפחתו וההתנהלות שלהם גם מול הזקן עצמו. זאת לאור תהליך ההזדקנות הכלל עולמי והעובדה שמשפחות בנות שלושה ואפילו ארבעה דורות, החיים זה לצד זה, הפכה תופעה רווחת בעידן המודרני. מצא חן בעיני שהכותבת יוצאת ממודל הסולידריות הבין דורית, מדברת על קונפליקט ועל רגשות מעורבים, ואז מתארת כיצד נושאים אלה באים לידי ביטוי בתחום המשפטי. עוד נושאים המופיעים בפרק הם אי בהירות באשר למחויבותו של עורך הדין ללקוח, שאלת "מיליון הדולר" מיהו הלקוח, כאשר מדובר בזקן המלווה בבני משפחה, ייצוגם של זקנים עם דמנציה, נסיונות גישור במקרי קונפליקט והטיפול בזקן.

בסוף הפרק מציינת הכותבת, שזקנים, בדיוק כמו קבוצות מוחלשות אחרות של נשים או מהגרים עניים, לא מזהים שהבעיות המרכזיות שלהם נמצאות בתחום החוקי. יתרה מזאת, לעתים גם בתי המשפט לא מזהים זאת. הכותבת מסכמת שאף שמשפטנים יכולים לעצב את החוקים הטובים ביותר ואת הליכי ההגנה הטובים ביותר, לא תמיד הם מיושמים כהלכה. ואולם עקב השינויים הרב דוריים המתחוללים בחברה, גורמים משפטיים הופכים מרכזיים יותר ויותר ביצירת שינוי היחס לזקנים. ניכר שמוטלת על המשפטנים הדרישה והאחריות לעצב את פועלם בהתאם לצורכי החברה והזקנים שאותם הם משרתים.

הספר תורם למדיניות החברתית בהדגישו את חשיבות המשפט והחוק בחייהם של הזקנים. ההשוואות הרב לאומיות הרבות שהספר מספק עוזרות להבין את יחסותם ואת שברירותם של החוקים השונים. ספר המשך מעניין יכול לעסוק במקומו של הזקן בחברה הישראלית בראי החוק ובנקודות דמיון ושוני בחוק הישראלי מול חוקיהן של מדינות שונות בעולם. כפי שמציינים איסי דורון ובני ספיינר בפרק שכתבו ועניינו החוק הבינלאומי בנוגע לזקנים, השוואות בנוגע למערכות משפט שונות יכולות להרחיב אופקים. השוואות כאלה מאפשרות לנו לשקול פתרונות משפטיים שלא עלו בדעתנו קודם לכן ולהוציא אותנו מקיבעון מחשבתי. השוואות אלה גם עוזרות לנו להבין טוב יותר את המערכת שלנו ואת קו המחשבה המנחה אותנו. יתרה מזאת, מחקר השוואתי מעודד דיאלוג בין חברות תוך שיתוף פעולה והבנה הדדית.

לסיכום: ספר זה מהווה סנונית ראשונה שעשויה לעודד את ההתייחסות למשפט ולחוקים במחקר ובפרקטיקה בתחום הגרונטולוגיה. הספר מתאים לחוקרים וללומדים את תחום הגרונטולוגיה. אף שרוב פרקיו מתאימים גם לכאלה שאינם משפטנים, פרקים מסוימים יהיו קשים לקריאה לגרונטולוגים ללא רקע משפטי.

Transitions and the Life Course: Challenging the Constructions of "Growing Old"

Amanda Grenier

Chicago: The University of Chicago Press. 2012. 241 pages

סקרה: דנה פרילוצקי¹

ספרה של אמנדה גרנייה עוסק בניסיון לאתגר, לבדוק מחדש, לרענן ואולי אף לשנות את התפיסות הסטנדרטיות המקובלות בנוגע לזיקנה ולהזדקנות, אלה המקבעות את תפיסת הזיקנה כתהליך הידרדרות חד-כיווני, אלה המתייחסות בצורה סטיגמטית אל זקנים שאינם נמצאים בקטגוריה של "הזדקנות בריאה" או של "זיקנה מוצלחת". המחברת מציינת שכוונת ספרה היא להעמיק ולפתח את הנטייה הקיימת היום בתחום הגרונטולוגיה הביקורתית לשלב בין ידע ותובנות על מבנים חברתיים לידע ותובנות שעלו מניסיון חייהם של אנשים זקנים, כדי להיטיב להבין את התופעות המורכבות של הזיקנה (עמ' 23).

המחברת גורסת שתפיסות ביקורתיות של זיקנה והזדקנות מְסַפְּקוֹת נקודת מוצא מצוינת לבחינה מחדש של שינויים ומעברי חיים המתחוללים בתהליך ההזדקנות. הגישה התיאורטית לאורך ספר זה מדגישה את ההקשרים הפנימיים שבין טווח משתנים גדול: מבנים חברתיים ותרבותיים של זיקנה, כפי שהם משתקפים במסגרות של קביעת מדיניות ובשירותים המוגשים לציבור; ההשפעה המצטברת של אי הצדק החלוקתי והקיפוח החברתי על חוויית ההזדקנות; המבנים החברתיים והמעברים שבתהליך ההזדקנות; ניסיונם וחוויותיהם של הזקנים עצמם, כפי שהם מציגים אותם; אי התאמות בין תפיסות מובנות לבין הניסיון או ההתנסות בשטח.

הספר מחולק לשניים: חלקו הראשון מציג את הבסיסים המרכזיים של המחקר והידע המצטבר בתחום הגרונטולוגיה על הקשר בין מעברי חיים לתהליך ההזדקנות. מוצגת הגישה הביקורתית לחקר הזיקנה, גישות רב מקצועיות ובין מקצועיות למהלך החיים, הקשרים שבין המדיניות, הפרקטיקה בשטח והחוויה האישית של זקנים, וכן מוצגים מבנים תרבותיים-חברתיים בשנות החיים המאוחרות. המחברת סוקרת בצורה שיטתית ומובנית את עיקרי התפיסות המקובלות היום בנוגע לזיקנה והזדקנות ומניחה את התשתית

1 ד"ר דנה פרילוצקי, עובדת סוציאלית וגרונטולוגית, מרצה וחוקרת בחוג למדעי הזיקנה – גרונטולוגיה, הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, אוניברסיטת חיפה.

לחלקו השני של הספר שבו תנסה לאתגר תפיסות אלה. אחד הדיונים מוקדש לקשרים שבין מדיניות, פרקטיקה וניסיונות חיים של הזקנים, ומתאר את המדיניות כמרחב המעצב את הידע ומספק מסגרת המפרשת אותו. לטענת המחברת, המדיניות ניזונה משתי מערכות מסרים סותרות הרווחות בשיח על ההזדקנות: מצד אחד הזקנים מקבלים מסרים על הדרכים המועדפות להזדקנות בריאה ומוצלחת, ומהצד האחר הם שומעים שבשנות החיים המאוחרות אי אפשר להתחמק מירידה בכושר, מאובדנים חברתיים וכלכליים ומירידה במצב הבריאות. מסרים סותרים אלה באים לידי ביטוי במיוחד בשירותים לזקנים, כאשר נוכח שינוי במצב הבריאותי וביכולות של האדם הזקן, אשר יש לו גם מוגבלויות מסוימות, מצטמצמת זכאותו לקבלת שירותים (עמ' 68). בהיבט הוראתי-לימודי חלק זה של הספר כתוב בצורה מובנית וברורה, ויכול לשמש מקור טוב ללימוד התחום ולהבנתו.

חלקו השני של הספר מתבסס כאמור על הנושאים והרעיונות שהוצגו בפרקים הקודמים ונובע מהם. בחלק זה נידונים האתגרים העכשוויים שבחקר המעברים בחייו, לימודם והבנתם. לכאן למעשה מכוון הספר; כאן המחברת קוראת תיגר על נושאים שונים ומעלה שאלות בדבר התפיסות המקובלות בתחום הזיקנה. היא נוקטת אסטרטגיה של הצגת ראיונות עם הזקנים עצמם, ומציינת ש"הראיונות מביאים פרשנויות סובייקטיביות של נקודות מפנה ורגעים קשים במהלך החיים, המשכיות ושינוי, חולי ובריאות" (עמ' 99). תשעה אנשים בשנות חייהם המאוחרות, המאופיינים בקבוצות על פי מבנים שונים של הזדקנות בריאה ומוצלחת והזדקנות תוך חולי וקשיים, מציגים את תפיסותיהם בדבר המעברים בחייהם והאופן שבו התמודדו בעבר ומתמודדים כיום עם קשיים שונים. הקורא נדרש לחשוב מחדש על כל מה שהוא יודע בתחום הזיקנה: על התפיסות המקובלות, על המגמות העכשוויות ועל המדיניות שהיא פועל יוצא של כל אלה. תשעת תיאורי המקרים מוצגים כאלטרנטיבות אפשריות להבנת חוויית ההזדקנות והזיקנה, המבוססות על ניסיון החיים של הזקנים עצמם. לתיאורים ולפרשנויות של האנשים ניתנת כאן חשיבות רבה. הם מכונים "דין וחשבון" (במקור accounts), שכן עדויות אלה הנובעות מניסיון החיים, לתפיסתה של המחברת, הן אחד המשתנים המרכזיים שיש להדגישם בחקר הזיקנה וההזדקנות. ההתבססות על סיפורי החיים מקנה לספר זה את אחד מיתרונותיו החשובים יותר, כיוון שהשאלות והחקירה מפנות את הקורא ישירות אל החיים ולא דנות על החיים.

המחברת עוברת באופן מובנה ועקבי על הנושאים שהוצגו בחלק הראשון של הספר ומעלה, הן את הנקודות שיש לדון בהן מחדש לדעתה והן את הרמזים שיובילו אולי למסקנות ולתובנות שונות מאלה המקובלות היום; למשל השאלות שגרנייה מעלה בנוגע לגיל הרביעי (שנות החיים המאוחרות המאופיינות בחולי ובירידה בכשרים וביכולות): האם הגיל הרביעי מקושר לגיל כרונולוגי גבוה או שהוא מקושר לחולי (שעלול להופיע גם בגיל מוקדם יותר)? האם ייתכן שהגיל הרביעי הוא מצב או תוצאה של קיפוח מצטבר ומתמשך? בקריאה לחשיבה מחדש בנושא המעברים בחיים והאתגרים שמצבים אלה

מציגים (בעיקר בשל הקשר שבין גיל והידרדרות במצב הבריאות וביכולות), המחברת מציעה שלושה נתיבים חדשים, העולים מתוך עדויות הזקנים: (1) יש להתייחס אל הגיל הרביעי כאל תקופת מעבר (מצב לימנלי) תקופה המתרחשת לפני סוף החיים והמאופיינת, בהרבה מקרים, במצבי חולי והתדרדרות. (2) יש לשאוב ידע מתוך תובנות שמציעות הגרונטולוגיה הביקורתית והספרות העוסקת במוגבלויות על קיפוח מצטבר ועל ירידה ביכולות. (3) יש לחקור לעומק את משמעות הגיל הרביעי, כולל ההנחות והיחסים הרגשיים המעצבים התנהגויות ופרשנויות סובייקטיביות.

המחברת נוקטת, כדבריה, גישה לימנלית (עמ' 16, למטה). לימנליות היא שלב מעבר, שבו הגבולות הרגילים של המחשבה וההתנהגות קצת משוחררים ופוחחים את הדרך למשהו חדש. ברוח זו התרומה הייחודית של ספר זה היא בהדגשתה ובהדגמתה של ההנחה שהתובנות הרווחות בנוגע להזדקנות ולזיקנה זקוקות לרענון ולחשיבה מחודשת. ברמה המעשית, המשתקפת בעשייה בשטח, התייחסות המחברת אל התפיסות הנוהגות היום מזכירה באופן כלשהו את אמירתו של הבמאי הבריטי טוני רוברנסון בסיום סרטו הדוקומנטרי-הביוגרפי אני ואמי: "ייתכן מאוד שבעתיד יסתכלו אנשים על האופן שבו החברה שלנו מטפלת בזקנים בדיוק כפי שאנחנו מביטים על החברה שבה ילדים קטנים הועסקו בעבודות פרך בתקופת המהפכה התעשייתית" (Robinson, 2006). השאלה האופיינית ביותר לתפיסה המוצגת בספר זה, ואולי אף המרכזית, היא כיצד הגישות לנושא המעברים בחיים ולחקר שנות החיים המאוחרות עשויות להשתנות כאשר הן לא יהיו מאורגנות סביב גיל.

הספר מיועד לכל מי שעוסק או מתעניין בזיקנה והזדקנות, במעברים ובתהליכים בחיים. הוא יעניין אנשי אקדמיה ומדיניות בתחום, סטודנטים בתחומי הגרונטולוגיה, הבריאות והמדיניות וכל מי שחש, שגם התפיסות בנוגע לשנות החיים המאוחרות וגם יישומן המעשי בשטח אינם מספקים בהיבטים שונים, כגון ההיבט מוסרי, הכלכלי, החברתי ובעיקר ההיבט האנושי.

מקורות

Tony Robinson (2006) *Me and My Mum*.

<http://www.ageuk.org.uk/travel-lifestyle/people/tony-robinson-on-dementia-and-care/>

The Rise of Global Corporate Responsibility: Mining and the Spread of Global Norms

Hevina S. Dashwood

Cambridge, UK: Cambridge University Press. 2012. 320 pages

סקר: עופר סיטבון¹

הדיון הציבורי והאקדמי המתנהל בשני העשורים האחרונים בשאלת האחריות החברתית של תאגידים (Corporate Social Responsibility; CSR) הוא סבב נוסף במאבק המתחולל מזה 100 שנה ויותר בין הגישה המתמקדת ביעילות הכלכלית של התאגיד העסקי (ועל כן רואה בו גוף פרטי) לבין הגישה המדגישה את אחריותו החברתית (ואת היותו גוף בעל אופי ציבורי). חשיפתן של פרקטיקות פעולה של תאגידים רב-לאומיים, הפוגעות בסביבה, בעובדים ובזכויות האדם, בעיקר במדינות העולם השלישי, מובילה כיום לדרישה גוברת, הן בקרב ארגוני חברה אזרחית והן בקרב קובעי מדיניות, שתאגידים יביאו בחשבון גם שיקולים ציבוריים החורגים מעבר לקידום עניינם של בעלי המניות. חיזוק לדרישה זו נובע גם מהעובדה שלנוכח עידן ההפרטה והדה-רגולציה של העשורים האחרונים, עוד ועוד תאגידים ממלאים תפקידים שהיו נתונים בעבר באופן בלבדי בידיהן של מדינות – מאספקת שירותי רווחה ועד לניהול בתי כלא. הכוח והעוצמה האלה מביאים עמם גם אחריות גדולה יותר.

הביקורת הציבורית המתגברת הופכת לסיכון עסקי עבור התאגידים הגדולים, הן מבחינת הפגיעה במוניטין שלהם והן מבחינת יכולתם לגייס עובדים מוכשרים ומצפוניים. תאגידים רבים החלו לאמץ אסטרטגיות שונות של ניהול סיכונים, כדי להתמודד עם הסיכונים התדמיתיים הללו, שעלולים להיתרגם גם לסיכונים משפטיים ופיננסיים, כמו גם ל"סכנה" של רגולציה מחמירה יותר. כך מספר גדל והולך של תאגידים ענק משקיעים משאבים גדולים בסוגיות חברתיות וסביבתיות. מינוי סמנכ"לים לזכויות אדם ומנהלי אחריות חברתית, בניית קודים אתיים ותוכניות "אזרחות תאגידית" הפכו לחיזיון נפוץ; למעשה, לכל תאגיד פורצין 500 יש כיום מדיניות CSR, ורבים מהם ממסדים פרקטיקות של אחריות חברתית באופן התואם סטנדרטים מוסכמים של זכויות אדם ושל הגנת הסביבה.

1 ד"ר עופר סיטבון הוא מנהל המכון לאחריות תאגידית וראש הקליניקה לאחריות חברתית של תאגידים במרכז האקדמי למשפט ולעסקים. עבודת הדוקטור שלו עסקה בניסיונות לשלב ממדים של אחריות תאגידית בתוך דיני התאגידים בבריטניה. הוא משמש גם כעמית במכון החשיבה שחרית לפוליטיקה חדשה.

ניתן לומר במידה רבה, שהדיון כיום עוסק פחות בשאלה אם על תאגידים לקחת אחריות ויותר בשאלה כיצד ובאיזה אופן אחריות זו צריכה לבוא לידי ביטוי. אין זה מפתיע אפוא שהחוקר סיימון זיידק (Simon Zadek) הגדיר זאת כ"דיון הציבורי השנוי במחלוקת והחשוב ביותר של המאה ה-21".

באמצעות בחינת המקרה של תעשיית המכרות, ספרה של פרופ' הווינה ס' דאשווד (Hevina S. Dashwood) מהמחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת ברוק (קנדה), בוחן את התהוותן של נורמות גלובליות וולונטריות של אחריות תאגידית ואת מידת השפעתן על תאגידי הענק בתעשייה זו במדינות המתועשות, ובפרט בקנדה. זוהי דוגמה יפה ומעניינת: בתחילת שנות ה-90 נתקלה תעשיית המכרות במשבר לגיטימציה קשה לנוכח אסונות סביבתיים, ביקורת גוברת של ארגוני החברה האזרחית, רגולציה סביבתית מתהדקת, הן מצד מדינות והן מצד ארגונים בינלאומיים, וכן בקושי גובר לגייס הון. על אף העלויות הכלכליות הכרוכות בהפנמת ההשפעות השליליות של פעילותה של תעשיית המכרות, מראה דאשווד כיצד, בתוך 15 שנה, הפך המשבר – שאותו היא מגדירה כ"צומת קריטי" (critical juncture) – להזדמנות עבור התעשייה שעברה שינוי יסודי בדרך לאימוץ וולונטרי של עקרונות פיתוח בר-קיימא. הספר מנסה לבחון את הסיבות לשינוי מפתיע זה.

דאשווד מראה שוועידת ריו ב-1992 סימנה את תחילת השיח בדבר פיתוח בר-קיימא, שדחק את תעשיית המכרות לפינה צפופה מזו שהיו בה. התהוותן של נורמות גלובליות וולונטריות בתחום הרגולציה הסביבתית היתה זרו חשוב בעיצוב המדיניות של תאגידי המכרות, אולם דאשווד טוענת, בהתבסס על ראיונות עומק שערכה עם מנהלים רבים בתעשיית המכרות הקנדית, שלא די בבחינה מלמעלה, אלא יש להתבונן גם מלמטה – בגורמים פנים-ארגוניים, ובהם המנהיגות של מנהלי החברה, תהליכי למידה ארגוניים והתרבות הארגונית של התאגיד. לדעתה יש תפקיד חשוב גם לסוכני השינוי (agents) שהם במקרה זה המנהלים הבכירים.

על פי תיאוריית "מחזיקי העניין" (Stakeholder theory), שהולכת ומתבססת כתפיסת הניהול הדומיננטית היום, תאגידים זקוקים לגיטימציה ציבורית ועליהם לעמוד בציפיות המשתנות של "השדה הארגוני" שבמסגרתו הם פועלים (ממשלות, ארגוני חברה אזרחית, לשכות מסחר ואיגודי תעשייה), על מנת לקדם את הצלחתם. זהו ה"רישיון החברתי לפעול" (social license to operate) של התאגיד, הכולל לא רק פן רגולטורי (הסביבה המשפטית שבתוכה פועל התאגיד), אלא גם פן כלכלי (הסביבה הכלכלית, לרבות הקשר עם הצרכנים) וחברתי (צרכיה של הקהילה המקומית שהתאגיד פועל בקרבה).

דאשווד מראה שרבים מן המנהלים, שאותם היא מכנה *early movers*, החלו לשבץ בהחלטותיהם, לצד שיקולי עלות-תועלת "רגילים", גם שיח ופעילות "ירוקים" של פיתוח

בר-קיימא (שימור הסביבה, דיאלוג עם מחזיקי עניין, תמיכה בפרויקטים קהילתיים, שמירה על זכויות אדם ועוד). זאת מתוך ראיית ה-CSR כחלון הזדמנויות המאפשר להחדיר לתאגיד עקרונות של פיתוח בר-קיימא באופן שלא יראה חורג מדי מן התרבות הארגונית הקיימת. באופן הזה תאגידים מובילים בתעשיית המכרות עברו בתוך שנים ספורות מהכחשת הנוזקים הסביבתיים שהם גורמים לאימוץ שיח ה-CSR (דאשורד מכנה זאת *talk the talk*) ומשם למיסוד הנורמות והנהלים המתחייבים מכך (*walk the walk*). חלק מהתאגידים המובילים אף שימשו כסוכנים בהפצת נורמות ה-CSR הגלובליות בקרב יתר תאגידי המכרות (דאשורד מכנה אותם "יזמי נורמות"; *norms entrepreneurs*). דאשורד מזכירה, עם זאת, שבשונה מתעשיות אחרות, התלות של תעשיית המכרות במחצבים הטבעיים מצמצמת את יכולת ההתניידות שלה, ומקשה עליה לאיים ב"בריחה".

דאשורד מציעה ניתוח מוסדי (*institutional analysis*), הנסמך על שלוש רגליים: האחת אינסטרומנטליות תועלתנית; השנייה תיאוריה ארגונית המדגישה תהליכים קוגניטיביים והשפעה נורמטיבית; השלישית היא הקשר היסטורי. החידוש המרכזי בעבודתה נעוץ בכך שהיא מראה באופן משכנע ומבוסס, שבניגוד למה שטוענות גישות מוסדיות אינסטרומנטליות (הרווחות הן בניתוחים כלכליים והן בניתוחים משפטיים) אין תאגידים מונעים אך ורק משיקולי עלות-תועלת ומרצון למקסם את רווחי בעלי המניות שלהם; פעילותם של תאגידים בשוק אינה נעשית בחלל ריק, אלא היא משוקעת – כפי שלימדנו ההיסטוריון הכלכלי קרל פולאני (Polanyi, 2001) בספרו החשוב *The Great Transformation* – במסגרת סביבה חברתית ופוליטית דינמית, המחייבת אותם, ובעיקר את מנהליהם, להתחשב בציפיות הנורמטיביות המשתנות. אם כן, אחריות תאגידית איננה (רק) תעלול יח"צני מחושב שנועד לשפר את תדמית התאגיד. ראוי אפוא שאת הספר הזה יקראו אנשי אקדמיה בתחומי הניהול, התיאוריות הארגוניות, היחסים הבינלאומיים והסוציולוגיה, כמו גם אנשים העובדים ב"תעשיית" האחריות התאגידית המתפתחת. זאת ועוד, הממצא בדבר הקשב הרב של תאגידים לנורמות החברתיות המשתנות צריך לעודד מעצבי מדיניות חברתית לא לחשוש להציב לפנייהם דרישות גבוהות יותר, חברתיות (כמו שמירה על זכויות עובדים) וסביבתיות (כמו צמצום פליטת הפחמן), כתנאי סף בהתקשרויות עם גופים ציבוריים.

הביקורת העיקרית שאותה ניתן להציע על ספר חשוב זה היא שהוא מציב את עצמו כחלק מספרות המשילות הגלובלית (*global governance*, עמ' 4-7). על פי גישה זו איבדה המדינה את המונופול הוובריאני שלה כמקור סמכות בלבדי והפכה להיות שחקן אחד מני רבים המעורבים בתהליך יצירת הנורמות במרחב הטרנס-לאומי. התאגידים הרב-לאומיים – כמו הארגונים הבינלאומיים וארגוני החברה האזרחית הגלובלית – הם שחקנים פוליטיים מרכזיים, המבטאים את עלייתה של סמכות פרטית (*private authority*) והמסייעים בעיצובן ובהפצתן של הנורמות הגלובליות. על פי גישה זו החוק הופך

מנורמה כופה ל"תהליך פתרון בעיות". אלא שהספר "חוגג" את השינויים הדסקריפטיביים הללו גם בממד הנורמטיבי, וזאת תוך התעלמות מניתוחים סוציולוגיים וכלכליים-פוליטיים המצביעים על כך שתפיסת המשילות, המבטאת אלטרנטיבה לבלבדיות של הכוח המדינתי הכופה, מחילה למעשה את הגיון השוק גם בהקשר הזה (Shamir, 2008). מצב דברים זה מייצר סכנה של דה-פוליטיזציה במובן זה שהסמכות הפרטית – קודים אתיים, נורמות גלובליות וולונטריות ועוד – מעוצבת בידי שחקנים פרטיים שהם נטולי אחריות דיווח (accountability), הרחק מן הפוליטיקה שהיא תחום השפעתו של הציבור. דומה שבעידן שבו עוד ועוד אזרחים קוראים להשבת אחריותה של המדינה ולריסון כוחו של השוק החופשי, ניתן להציב סימן שאלה על התפיסה הזו.

מקורות

Polanyi, K. (2001) [1944]. *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press.

Shamir, R. (2008). The age of responsabilization: On market-embedded morality. *Economy and Society*, 37, 1-19.